

Skålgroparnas gåta

Skålgropar är skålformiga fördjupningar i berghällar och stenblock. De är i regel 3 – 10 cm i diameter och upp till 5 cm djupa. De förekommer i stort antal i anslutning till hällristningar men också för sig själva långt från de egentliga hällristningsområdena.

Skålgroparna anses häröra från perioden mellan yngre stenålder och äldre järnålder medan övriga hällristningar brukar dateras till bronsåldern. Skålgroparna kan således vara både äldre och yngre än övriga hällristningsmotiv.

Skålgroparna förknippas ofta med kultplatser och förekommer både i samband med döds kult och fruktbarhetskult. Skålgropar kallas i folktron ibland för älvkvarnar vilket kan vara en ledtråd till deras ursprungliga funktion. Det berättas att det ännu in på 1920-talet förekom att kloka gummor i Enköpingstrakten smög ut i månskenet och smorde skålgropar med grissvålar och offrade nålar och mynt i dessa gropar.

Skålgropssten vid vägen till Skärtomt

Även i Vattholma finns skålgropsstenar. Den mest magnifika ligger efter den lilla vägen mellan Brunna gård och Skärtomt. Där vägen försvinner in i skogen ligger ett stenblock på höger sida i åkerkanten med ovansidan täckt av skålgropar. De två största är ovala 10 x 20 cm och 5 cm djupa. Övriga är helt runda och med så fin yta att de ser ut att vara slipade. I skogsdungen på andra sidan åkern ligger ytterligare en skålgropssten. Detta är tydligen en gammal kultplats där Vattholmas innevånare en gång i forntiden utförde sina riter. Men vilka var dessa riter och vilken funktion hade skålgroparnas funktion.

Groparna var skålar för offerblod

De första försöken att tolka skålgroparna gjordes på 1800-talet. Man ansåg då att groparna var skålar för offerblod. Mot detta talar att groparna ibland förekommer även på lutande eller lodräta hällar. De allra flesta groparna är dock gjorda på horisontella ytor och kan därför ha varit avsedda som behållare för någon vätska.

Skålgroparna användes för offer till älvorna

Att skålgroparna kallas älvkvarnar i folktron kan vara en ledtråd till deras ursprungliga funktion. Ordet älva är en feminin form av fornnordisk alf. Alferna eller alverna var andevä-

sen som höll till i marken. Alfernas mytologiska ursprung är osäkert men enligt ett förslag var alferna de dödas andar.

Oavsett vilket ursprung alferna hade så ansågs de kunna påverka jordens växtkraft. Det är därför tänkbart att man offrade smör eller andra gåvor till alferna i skålgroparna för att erhålla god skörd. Benämningen kvarn har föreslagits komma från att handrörelsen när man smörjer en skålgrop påminner om handrörelsen när man använder en handkvarn.

Skålgroparna användes för att mala de dödas ben

En annan teori, som också anknyter till benämningen älvkvarn, är att benresterna som återstod efter en kremering maldes till mjöl i skålgroparna. Mjölet ströddes sedan ut över åkrarna för att öka jordens växtkraft eller förtärdes. På så sätt utnyttjades den kraft som fanns i de dödas ben. Det som talar för denna teori är att man hittat malstenslöpare i närheten av skålgropar och det faktum att endast en bråkdel av benresterna brukar återfinnas i urnor efter kremeringar.

Skålgroparna var symboliska källor

Kanske var skålgroparna symboliska källor. Vattnet som samlades i groparna efter regn kan ha haft magiska egenskaper. Det finns skålgropar som än i dag kallas "värtkällor". Vattnet i dessa gropar skall enligt traditionen ha använts till att bota vårtor.

Skålgroparna var symboler för jordgudinnan

Oscar Almgren (Hällristningar och kultbruk, 1927) ansåg att skålgroparna var symboler för jordgudinnan. Själva urknackandet av groparna skulle ha utgjort en symbolisk förening mellan jordgudinnan och himmelsguden. Jordgudinnan är känd från tidiga jordbrukarkulturer i nuvarande Mellersta Östern. Hon personifierade jordens förmåga att skapa nytt liv och hon tog även emot de döda. Hon framställdes ofta som gravid och förknippades med grödans tillväxt. Under flera årtusenden dominerade denna gudinnereligion livet i det gamla Europa. Ett antal fynd i Danmark och Sverige av bronsstatyetter föreställande en kvinna iklädd endast en dubbel halsring tyder på en sådan gudinnedyrkan även här. Dessa fynd är daterade till yngre bronsåldern.

Den första skildringen från norra Europa är skriven av romaren Tacitus ca år 100 e.Kr. I skriften *Germania* berättar han om folkstammar i norra Tyskland och Jylland som dyrkade gudinnan Nerthus.

I Tensta ligger gravfältet Gødåker från romersk järnålder. Namnet Gødåker skrevs förr Gydakrom vilket kan tydas som "gudinnans åker". Gunnar Ekholm som gjorde utgrävningar där 1925 ansåg att namnet kunde tyda på att gudinnan Nertus dyrkades även här. En källa som finns i gravfältet kan ha varit en helig offerkälla. Vid utgrävningarna av källan hittades ben av nötkreatur, hund och människa. Enligt en på 1600-talet upptecknad tradition var källan i folkets minne förknippad med forntida kulthandlingar.

Skålgroparna gjordes av shamaner

Enligt ett sentida förslag gjordes skålgroparna av bronsålderns shamaner. Huvudsyftet med skålgropsriten var själva ljudet som knackningarna frambringade. Man använde helt enkelt berghällen som shamantrumma.

Shamanismen är en urgammal tradition. Man har hittat 15000 år gamla grottmålningar i Frankrike som tros föreställa shamaner. Shamanismen lever kvar ända in i våra dagar bland urbefolkningar i Sibirien, Nordamerika, Sydamerika, Indonesien och Australien. Bland samerna levde shamanismen kvar in på 1800-talet. Shamanens uppgift är att vara förmedlare mellan människorna och andevärlden. Om man jämför shammanska samhällen från olika världsdelar finner man en märklig samstämmighet i fråga om hur världen är uppbyggd. Vanligtvis är världen indelad i tre nivåer där vi lever i en mellanzon mellan undervärlden och övervärlden.

De tre världarna är förbundna av en världsaxel eller ett världsträd. Vi känner igen denna världsbild från den fornnordiska mytologin där världsträdet hette Yggdrasil. Trumman har en speciell roll i shamanismen. Den hjälper shamanen att falla i trans och är också ett slags transportmedel; det är på den monotona rytmen som shamanen "rider" till övervärlden eller undervärlden. Sången är en annan vital del av shamanismen. Sången kan liksom trumman hjälpa shamanen att uppleva hur han färdas med hjälp av dess kraft.

Sommaren 2000 gjordes utgrävningar av ett s.k. kulthus från bronsåldern i Håga by under ledning av Helena Victor. Byggnaden bestod av stenväggar som bildade en rektangel med bredden 3 m och längden 25 m. I ena kortändan fanns ett stenblock som skilde sig från övriga stenar. När man i dag slår på detta stenblock med en mindre sten hörs en dov klang. Denna typ av sten kallas fonolit eller klangsten och kan ha fungerat som trumma under riterna. På den undersökta klangstenen fanns 14 skålgropar varav den största och djupaste där klangen var som bäst.

Knackning eller slipning?

Är man då säker på att skålgroparna framställdes genom knackning med slagsten? Det går ju även att göra skålgropar genom att snurra en stav mot berget med sand och vatten som slipmedel. På detta sätt gjordes skafthål till stenyxor. Det skulle kunna förklara varför skålgroparna är så jämna och symmetriska. Man har emellertid hittat skålgropar som skyddats mot erosion och har då kunnat se tydliga slagmärken. Därför anses skålgropar i allmänhet vara knackade och att det är tidens tand som har slipat ytan så fin.

Oscar Lidén skrev 1938 "Det enda man absolut säkert vet om skålgroparna är att de utgör resultatet av en verksamhet". Detta konstaterande gäller även idag.

Gunnar Norman

Litteratur

Mats Åmark, När de sista älvkvarnarna smordes, 1956 i tidskriften *Rig*

Stefan Wrang, Om skålgropar i rum och rit, 1988

Kajsa Häringe, Gödåker: ett uppländskt gravfält från romersk järnålder, 1991